

”כל האומר...אינו אלא טועה”

הוא [=ר' יונתן, י"ר] היה דרשן מופלא. ידועים מאמרי הסגוריה שלו על כמה מאישי המקרא בסגנון 'כל האומר פלוני חטא אינו אלא טועה' שבהם הוא משתדל להגן על ראובן, בני עלי, בני שמואל, דוד, שלמה ויאשיה.¹

גישה אפולוגטית זו היא הדרך המקובלת בה מובנות המימרות הידועות של ר' יונתן - האמורא הארצישראלית הגדול בן הדור הראשון² - בשבת נה ע"ב. מימרות אלה הבאות לכאורה להגן על כבודם של גיבורי המקרא נראות רחוקות מפשוטו של מקרא ובלתי מובנות. במאמר זה ננתח את דרשות "כל האומר...". נראה כי הבנה פשטנית של דברי ר' יונתן אינה נכונה, ושר' יונתן מתכוון באמצעות מאמריו ללמד רעיונות מוסריים, תוך שימוש במבנים ספרותיים מקוריים.

המימרות של ר' יונתן מובאות כחלק מן הסוגיה התלמודית, תוך שהתלמוד מפתח ומרחיב את דבריו. בסוגיה שלובים דברי ר' יונתן במסגרת המשא ומתן התלמודי. כדי להבין את המימרות של ר' יונתן חשוב להבחין בין התוספות לבין המימרות המקוריות שלו. להלן ננסה להפריד בין המימרות המקוריות לבין הסביבה שבה הן נקבעו והקטעים שנוספו להן,³ על סמך איתור תבנית ספרותית קבועה במדרשי "כל האומר".⁴ בהמשך נעמוד על שיטתו הספרותית המיוחדת של ר' יונתן, שמאפייניה העיקריים הם הפתעה ו"הטעיה". לאור היבטים מבניים אלה ננסה לעמוד על משמעותן של המימרות. נראה כי לכל אחד מששת חלקי המדרש יש לקח מוסרי מוגדר, ומטרת המדרש היא להעבירו לקורא. יתברר כי המסרים סובבים סביב נושא מרכזי אחד, כך שנדבך אחר נדבך נבנית בפנינו השקפת עולם שלמה בנושא זה המלמדת על רגישותו של ר' יונתן ביחס אליו.

בסיום המאמר נרמוז לכך שלדעתנו אפיונים אלה אינם חריגים, והם מופיעים גם בדרשות נוספות של ר' יונתן. מתוך כך ניתן יהיה ללמוד על שיטתו הדרשנית של ר' יונתן ועל השקפת עולמו בנושאים שבהם עוסקים המדרשים.⁵

¹ מ' מרגליות, אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, ב, ירושלים תש"י, ערך ר' יונתן, עמ' 516.

² ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשל"ה, עמ' 167.

³ ראה: ד' רוזנטל, 'בני התלמוד הפסיקו וקפצו להקשות בתוך הברייתא', תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 551-552.

⁴ עם זאת ניעזר בתוספות אלה כדי לפרש את דברי ר' יונתן. כפי שנראה, ר' יונתן מתבסס באמרותיו על חומר מדרשי קדום. במקרים רבים, הקטעים המתוספים לדרשותיו מספקים רקע הכרחי להבנת דבריו.

⁵ לניתוח מקורות נוספים הקורא מופנה לאתר האינטרנט: <http://www.cs.huji.ac.il/~yoavr>

א. הפרדת המדרש מסביבתו

דברי ר' יונתן מופיעים בסוגיה ארוכה המשתרעת על פני שלושה עמודים במסכת שבת (שבת נה ע"ב - נו ע"ב). גרעין הסוגיה הוא שש אמרות של ר' שמואל בר נחמני בשם ר' יונתן ובו משולבים דרשות והסברים המרחיבים אמרות אלה, וכן מאמרים מוסגרים נוספים. את הדיון בדבריו המקוריים של ר' יונתן נפתח בהצגת ארבע מימרות מתוך השש, שבהן בולט לעין המבנה המיוחד של דבריו.

אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן

כל האומר ראובן חטא אינו אלא טועה

שנאמר: 'ויהי בני יעקב שנים עשר' מלמד שכולן שקולים כאחת

אלא מה אני מקיים: 'וישכב את בלהה פילגש אביו'

מלמד שבלבל מצעו של אביו ומעלה עליו הכתוב כאילו שכב עמה

תניא רבי שמעון בן אלעזר אומר מוצל אותו צדיק מאותו עון ולא בא מעשה זה לידו אפשר עתיד זרעו לעמוד על הר עיבל ולומר 'ארור שוכב עם אשת אביו' ויבא חטא זה לידו? אלא מה אני מקיים 'וישכב את בלהה פילגש אביו' עלבון אמו תבע. אמר אם אחות אמי היתה צרה לאמי שפחת אחות אמי תהא צרה לאמי? עמד ובלבל את מצעה.

אחרים אומרים שתי מצעות בבלב אחת של שכינה ואחת של אביו, והיינו דכתיב: 'אז חללת יצועי עלה' אל תקרי יצועי אלא יצועיי.
כתנאי: פחו כמים אל תותר...

אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן

כל האומר בני עלי חטאו אינו אלא טועה

שנאמר: 'ושם שני בני עלי עם ארון ברית האלהים חפני ופנחס כהנים לה''
סבר לה כרב דאמר רב: פנחס לא חטא. מקיש חפני לפנחס מה פנחס לא חטא אף חפני לא חטא

אלא מה אני מקיים: 'אשר ישכבון את הנשים'

מתוך ששהו את קיניהן (שלא הלכו אצל בעליהן) מעלה עליהן הכתוב כאילו שכבום

גופא אמר רב: פנחס לא חטא... מתוך שהיה לו לפנחס למחות לחפני ולא מיחה מעלה עליו הכתוב כאילו חטא

אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן

כל האומר בני שמואל חטאו אינו אלא טועה

שנאמר: 'ויהי כי זקן שמואל ובניו לא הלכו בדרכיו'

בדרכיו הוא דלא הלכו מיחטא נמי לא חטאו

⁶ בכ"י מינכן ליתא.

אלא מה אני מקיים: 'ויטו אחרי הבצע'
שלא עשו כמעשה אביהם שהיה שמואל הצדיק מחזר בכל מקומות ישראל ודן אותם בעריהם שנאמר: 'והלך מדי שנה בשנה וסבב בית אל והגלגל והמצפה ושפט את ישראל' והם לא עשו כן אלא ישבו בעריהם כדי להרבות שכר לחזניהן ולסופריהן

כתנאי: ויטו אחרי הבצע
רבי מאיר אומר חלקם שאלו בפייהם
רבי יהודה אומר מלאי הטילו על בעלי בתים
רבי עקיבא אומר קופה יתירה של מעשר נטלו בזרוע
רבי יוסי אומר מתנות נטלו בזרוע

אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן
כל האומר יאשיהו חטא אינו אלא טועה
שנאמר: 'ויעש הישר בעיני ה' וילך בכל דרך דוד אביו'
אלא מה אני מקיים: 'וכמוהו לא היה לפניו מלך אשר שב' וגו'
שכל דין שדן מבן שמנה עד שמנה עשרה החזירן להן
שמה תאמר נטל מזה ונתן לזה תלמוד לומר: 'בכל מאדו' שנתן להם משלו
ופליגא דרב, דאמר רב: אין לך גדול בבעלי תשובה יותר מיאשיהו בדורו ואחד
בדורנו...

ניתן לראות כי לארבע אמרות אלו מבנה אחיד בעל ארבעה חלקים:

- א. "כל האומר [פלוני] חטא אינו אלא טועה"
- ב. "שנאמר..." (פסוק יחיד המוכיח את צדקותו)
- ג. "אלא מה אני מקיים..." (פסוק יחיד המתאר את החטא)
- ד. הגדרת החטא באופן שונה מפשט הכתוב.

בנוסף לכך, האמרות כולן כתובות עברית והן קצרות ומתומצתות, בניגוד לתוספות המרחיבות ומביאות מחלוקות שונות ודרשות אחרות. על סמך מאפיינים אלה של דברי ר' יונתן ניתן לפנות למימרות הנותרות שהן מורכבות יותר, ולחשוף גם בהן את דברי ר' יונתן מתוך שאר הסוגיה.

אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן
כל האומר דוד חטא אינו אלא טועה
שנאמר: 'ויהי דוד לכל דרכיו משכיל וה' עמו' וגו' אפשר חטא בא לידו ושכינה
עמו
אלא מה אני מקיים: 'מדוע בזית את דבר ה' לעשות הרע'
שביקש לעשות ולא עשה
אמר רב רבי דאתי מדוד מהפך ודריש בזכותיה דדוד: 'מדוע בזית את דבר ה'
לעשות הרע'.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

רבי אומר משונה רעה זו מכל רעות שבתורה שכל רעות שבתורה כתיב בהו ויעש וכאן כתיב לעשות, שביקש לעשות ולא עשה.

'את אוריה החתי הכית בחרב' שהיה לך לדונו בסנהדרין ולא דנת

'ואת אשתו לקחת לך לאשה' ליקוחין יש לך בה

דאמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן כל היוצא למלחמת בית דוד כותב גט כריתות לאשתו שנאמר... 'ואת ערובתם תקח'

מאי ערובתם? תני רב יוסף דברים המעורבים בינו לבינה.

'ואותו הרגת בחרב בני עמון' מה חרב בני עמון אי אתה נענש עליו אף אוריה

החתי אי אתה נענש עליו

מאי טעמא מורד במלכות הוה דאמר ליה: 'ואדוני יואב ועבדי אדוני על פני השדה חונים'.

אמר רב כי מעיינת ביה בדוד לא משכחת ביה בר מדאוריה דכתיב: 'רק בדבר אוריה החתי'.

אבבי קשישא רמי דרב אדרב: מי אמר רב הכי והאמר רב קיבל דוד לשון הרע קשיא.

גופא: רב אמר קיבל דוד לשון הרע...

ושמואל אמר לא קיבל דוד לשון הרע דברים הניכרים חזא ביה...

אמר רב יהודה אמר רב בשעה שאמר דוד למפיבשת אתה וציבא תחלקו את

השדה יצתה בת קול ואמרה לו רחבעם וירבעם יחלקו את המלוכה

אמר רב יהודה אמר רב אילמלי לא קיבל דוד לשון הרע לא נחלקה מלכות בית

דוד ולא עבדו ישראל עבודה זרה ולא גלינו מארצנו.

אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן

כל האומר שלמה חטא אינו אלא טועה

שנאמר: 'ולא היה לבבו שלם עם ה' אלהיו כלבב דוד אביו'

כלבב דוד אביו הוא דלא הוה, מיחטא נמי לא חטא

אלא מה אני מקיים: 'ויהי לעת זקנת שלמה נשיו הטו את לבבו'

ההיא כרבי נתן, דרבי נתן רמי כתיב 'ויהי לעת זקנת שלמה נשיו הטו את לבבו'

והכתיב 'כלבב דוד אביו' כלבב דוד אביו הוא דלא הוה מיחטא נמי לא חטא, הכי

קאמר: ויהי לעת זקנת שלמה נשיו הטו את לבבו ללכת אחרי אלהים אחרים ולא

הלך

והכתיב 'אז יבנה שלמה במה לכמוש שקוץ מואב' שבקש לבנות ולא בנה אלא

מעתה 'אז יבנה יהושע מזבח לה' שבקש לבנות ולא בנה? אלא דבנה הכא נמי

דבנה.

אלא כדתינא: רבי יוסי אומר 'ואת הבמות אשר על פני ירושלים'... אלא מקיש

ראשונים לאחרונים מה אחרונים לא עשו ותלה בהן לשבח אף ראשונים לא עשו

ותלה בהן לגנאי.

והכתיב ויעש שלמה הרע בעיני ה'

אלא מפני שהיה לו למחות בנשיו ולא מיחה מעלה עליו הכתוב כאילו חטא.
אמר רב יהודה אמר שמואל נוח לו לאותו צדיק שיהא שמש לדבר אחר ואל יכתב בו ויעש הרע בעיני ה'.

אמר רב יהודה אמר שמואל בשעה שנשא שלמה את בת פרעה הכניסה לו אלף מיני זמר ואמרה לו כך עושין לעבודה זרה פלונית וכך עושים לעבודה זרה פלונית ולא מיחה בה.

אמר רב יהודה אמר שמואל בשעה שנשא שלמה את בת פרעה ירד גבריאל ונעץ קנה בים ועלה בו שירטון ועליו נבנה כרך גדול של רומי.
במתניתא תנא אותו היום שהכניס ירבעם שני עגלי זהב אחד בבית אל ואחד בדרך נבנה צריף אחד וזהו איטליאה של יון.

לפי תבנית המאמרים הקודמים של ר' יונתן לא קשה לזהות את המאמר המוסגר שהתווסף לתוך דברי ר' יונתן: "ההיא כר' נתן... והכתיב ויעש שלמה הרע בעיני ה'" ולמצוא את סוף דברי ר' יונתן "אלא מפני שהיה לו למחות...".

הקטע שהתווסף לתוך דבריו הוא שקלא וטריא שהגמרא מוסיפה כדי להבין כיצד הגיע ר' יונתן למסקנתו. שלוש המימרות בשם שמואל המובאות לאחר סיום דברי ר' יונתן אינן חלק מדבריו או פירוש להם אלא מימרות בעלות כוונה הפוכה המספרות דווקא בגנותו של שלמה.

ב. המבנה הספרותי של הדרשה

בדרשת "כל האומר" מפתיע ר' יונתן את הקורא. שש האמרות פותחות באמירה: כל האומר פלוני חטא אינו אלא טועה. קוראי הדרשה שמסתמא מכירים את הדמויות המקראיות מופתעים לשמע אמירה כזו.

אך האם אמנם יש כאן ניסיון אפולוגטי להגן על דמויות אלה מהמקרא ולומר שלא חטאו? אם נתבונן בדרשה עצמה נוכל להצביע על הוכחה פנימית שאין כאן מגמה אפולוגטית. האמרה השישית דנה ביאשיהו: "כל האומר יאשיהו חטא אינו אלא טועה...". אך יאשיהו מתואר במקרא כאחד המלכים הצדיקים ביותר, אם לא הצדיק מכולם. אך במדרש שלפנינו דורשים את המילה "שב" וממנה מסיקים שהוא חזר בתשובה, ואם חזר בתשובה - סימן שחטא. אם אמנם מגמת הדרשה שלפנינו היא אפולוגטית, מדוע היה צורך להמציא ליאשיהו חטא ואחר כך להגן עליו?⁷ לכן נראה שאי אפשר לפתור מדרש זה על ידי אמירה שתמית שזהו מדרש אפולוגטי. אין בכונתו של ר' יונתן לפרש את המקרא ואף לא להגן על הדמויות שבו. מטרתו היא להעביר לקורא מסר דידקטי ולשם כך הוא

⁷ ייתן היה לטעון שר' יונתן רצה להגן על יאשיהו כנגד דרשה אפשרית שמותו בקרב מראה על חטאו, אך הדרשה שלפנינו לומדת את חטאו מהמילה "שב" ולא ממותו ולכן לא סביר שזו הייתה כוונת ר' יונתן.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

משתמש בגיבורים ובפסוקים מהמקרא.⁸ כדי להעביר את המסר משתמש ר' יונתן בשני כלים ספרותיים - הפתעה והטעייה:

הפתעה - השימוש בדמויות המקראיות נעשה תוך הפתעה כפולה של הקורא: חמש האמרות הראשונות, הפותחות ב"כל האומר פלוני חטא אינו אלא טועה", מפתיעות את הקורא המכיר את הדמויות המקראיות וסבור שהן אמנם חטאו. ההפתעה חוזרת פעם אחר פעם עד שאלמנט ההפתעה יורד, ובפעם השישית שוב מופתע הקורא, אך הפעם בכיוון ההפוך: "כל האומר יאשיהו חטא..." - מה זה עולה על דעת הדרשן לשלול את חטאו של יאשיהו - והרי באמת לא ידוע על חטא של מלך זה! מבנה צורני זה של הדרשה מוסיף לה נופך חי ומעניין.

הטעייה - שש האמרות פותחות באמירה דרמטית: "כל האומר... אינו אלא טועה". הקורא חושב לתומו שמטרת המדרש ללמד שדמויות אלו אמנם לא חטאו, ורק בהמשך מבין הקורא שמטרת המדרש היא אחרת, כפי שנראה בסעיף הבא.

ג. המסר בדרשה

כדי לפענח את המסר הטמון במדרש עלינו לבחון אותו מנקודת מבט אחרת. במקום להתייחס אל המדרש כניסיון לפרש את המקרא, ננסה לבחון מהו הלקח הנלמד ממדרש זה. כל האמרות מתארות מעשים לא מוסריים שנעשו, אך באופן פורמלי אין בהם משום עברה על ספר החוקים. למרות זאת, נחשבים מעשים אלו כחמורות שבעברות. כך מלמדנו המדרש עיקרון מוסרי כללי: לעתים אדם עשה מעשה שלכאורה הוא חטא קל או שמבחינה פורמלית אינו חטא כלל, אך מעשה זה יחשב לו בדיני שמים כחטא חמור ביותר.

המדרש מציג שש דוגמות למעשים מסוג זה. אך אם ננתח את המעשים לגופם, נוכל לזהות מכנה משותף המאפיין אותם ובכך להבין שמעבר לעיקרון המוסרי הכללי שבמדרש, מכוון ר' יונתן את דבריו למטרה ספציפית. כדי לזהות מטרה זו נתחיל בניתוח האמרות אחת לאחת. בכל פעם ננסה להגדיר מהו המעשה הלא-כשר שנעשה, ומהו הלקח שניתן ללמוד מכך. נתחיל בארבע האמרות האחרונות ונחזור אחר כך לשתיים הראשונות.

"**כל האומר בני שמואל חטאו**": באמרה זו נדרש הפסוק 'ולא הלכו בדרכיו' באופן דו-משמעי. שמואל מתואר כשופט העובר בדרכים ממקום למקום כדי לשפוט את העם, בעוד שבניו קבעו את מקומם במקום אחד והקימו שם מערכת בירוקרטית המעסיקה חזנים ושמשים. הביקורת כנגד בני שמואל אף חריפה יותר - הם ניצלו את המערכת כדי להעניק טובות הנאה למקורבים - 'חזניהם וסופריהם'. מי שצריך ללמוד את הלקח ממדרש זה הם

⁸ ראה יי פרנקל, 'קווי יסוד לדרכי הוראת מדרשי האגדה', מים מדליו, שנתון המכללה הדתית למורים על שם רא"ם ליפשיץ, ירושלים תש"ן, עמ' 56-68; הנ"ל, דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים תשנ"א, עמ' 85-83.

השופטים. אלו מוזהרים לבל ינצלו את המערכת המשפטית לרווחים אישיים. תפקידם של השופטים והדיינים הוא לשרת את הציבור ולא להפך. המדרש אף מרחיק לכת וקובע שדין המנצל את המערכת למטרת אינטרס אישי, ואפילו אם רק מדובר במינוי מקורבים לתפקידים, נחשב לו הדבר כאילו לקח שוחד.

"כל האומר דוד חטא": במעשה דוד ובת-שבע היו שתי אפיוזדות. בראשונה, דוד בא על בת-שבע, ובשנייה, כשבת-שבע גילתה שהרתה, דוד גורם את מותו של אוריה ונושא אותה לאשה. לפי הפשט עבר דוד על איסור אשת איש ועל רצח: "מדוע בזית את דבר ה' לעשות הרע בעיני את אוריה החתי הכית בחרב ואת אשתו לקחת לך לאשה וא'תו הרגת בחרב בני עמו" (ש"מ"ב י"ב, ט). אך המדרש מגדיר את חטאו של דוד באופן אחר על ידי כך שדורש את ארבעת חלקי הפסוק:

מדוע בזית את דבר ה' לעשות הרע' - שביקש לעשות ולא עשה
את אוריה החתי הכית בחרב' - שהיה לך לדונו בסנהדרין ולא דנת
ואת אשתו לקחת לך לאשה' - ליקוחין יש לך בה
ואותו הרגת בחרב בני עמו" - מה חרב בני עמון אי אתה נענש עליו אף אוריה
החתי אי אתה נענש עליו

אם נחלק דרשה זו לשני חלקים תתקבל התאמה בין החלק הראשון והשני. החלק הראשון מגדיר את שני חטאיו של דוד בצורה שונה מההבנה הפשוטה, וחציו השני מסביר מדוע החטאים אינם כפי שניתן היה לכאורה להבין:

- א. כשבא על בת-שבע חטאו היה רק "שביקש לעשות ולא עשה", אך ביחס לעצם המעשה - "ליקוחין יש לך בה".
- ב. כששלח למוות את אוריה החתי חטאו היה רק "שהיה לך לדונו בסנהדרין ולא דנת", אך ביחס לעצם המעשה - "אי אתה נענש עליו".

נתייחס תחילה לחטא הראשון על פי הבנת המדרש: כשדוד שכב עם בת-שבע הוא לא עבר על איסור אשת איש, אלא רק "ביקש לעשות ולא עשה". פירוש הדבר הוא שדוד עשה את המעשה מתוך ידיעה והכרה שהוא חוטא באיסור אשת איש, אך כשאוריה מת התברר למפרע שדוד לא עבר על איסור זה, משום שהגט על-תנאי שכתב אוריה נכנס לתוקף למפרע, ולכן בת-שבע הייתה בזמן המעשה בגדר גרושה.

במילים "ביקש לעשות ולא עשה" מתאר המדרש מצב, שבו אדם עשה מעשה מתוך ידיעה ברורה שהוא עובר עברה, אך בסופו של דבר התברר שפורמלית לא הייתה עברה. המדרש מלמדנו שאדם כזה יצא אמנם זכאי בדיני אדם אך לא בדיני שמים, ושם נחשב לו המעשה כעברה ממש. מסיבה זו מוכיח הנביא את דוד כאילו חטא באיסור אשת איש

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ממש, למרות שפורמלית לא חטא בכך. רעיון זה מופיע בתלמוד גם בצורה אחרת. כשאדם אכל חתיכה מתוך הכרה שהיא של חלב, ולאחר זמן התברר שהיא של שומן חייב תשובה.⁹

העיקרון המוסרי שר' יונתן מלמד כאן רחב אף יותר. בדיני שמים שופטים את האדם על סמך כוונותיו ומחשבותיו, ובצורה דומה צריך האדם לשפוט את עצמו. אסור לאדם לעשות מעשה לא מוסרי אף שמבחינה הלכתית פורמלית מעשה זה אינו חטא. זהו העיקרון שאסור להיות "נבל ברשות התורה": על האדם לנהוג לפי הקריטריון המוסרי ולא לפי הקריטריון המשפטי.

נעבור כעת לחטא השני. ביחס להריגת אוריה אומר המדרש שאינה נחשבת כרצח: "אף אוריה החתי אי אתה נענש עליו". הסיבה לכך היא, כפי שמסבירה הגמרא, שאוריה היה מורד במלכות מכיוון שהפר את פקודת המלך ללכת לביתו, ומורד במלכות חייב מיתה. חטאו של דוד הוא שהיה צריך לדונו בסנהדרין אך לא עשה כך ועל דעת עצמו שלח את אוריה למותו.

דוד ביצע את המעשה בעצמו, במקום למסור את הביצוע למוסד הממונה על כך - הסנהדרין. הלכה הנלמד מדרשה זו הוא שאין לאדם לעשות דין לעצמו גם אם הוא צודק מבחינה משפטית. על הצדק להיעשות רק במוסדות המשפטיים הרשמיים, ואם אדם עושה דין לעצמו תחול עליו אחריות המעשה גם אם הוא צודק. וכך המדרש מוביל למסקנה שדוד נחשב כשופך דמים אף על פי שלמעשה כשלעצמו אין גדר של רצח.

"כל האומר שלמה חטא": לפי הדרשה שלמה לא חטא בעבודה זרה, אך מכיוון שנשוי עבדו עבודה זרה ושלמה לא מחה ולא מנע זאת מהן, נחשב לו הדבר כאילו חטא בעצמו. שלמה הוא דוגמה לבעל סמכות המעלים עין ממעשים רעים הנעשים סביבו. את הלכה צריכים ללמוד כל בעלי הסמכות והאחראים לביצוע החוק.¹⁰ חובתם למחות על מעשים רעים הנעשים סביבם ולמנוע אותם. מי שיכול למנוע עשיית רע אך מעלים עין, תחול עליו אחריות אישית לנעשה כאילו עשאו בעצמו.¹¹

"כל האומר יאשיהו חטא": יאשיהו עלה למלוכה בגיל שמונה. מכיוון שאחד מתפקידי המלך הוא לדון את העם, מניח המדרש שיאשיהו החל לדון כבר בתחילת מלכותו. בכך מייחס המדרש ליאשיהו חטא, שדן כשהיה עדיין צעיר ולא היה ראוי לדון. מהפסוק

⁹ קדושין פא ע"ב: "רבי עקיבא כי הוה מטי להאי פסוקא הוה בכי. אמר ומה מי שנתכוין לאכול בשר חזיר ועלה בידו בשר טלה אמרה תורה צריכה כפרה וסליחה מי שנתכוין לאכול בשר חזיר ועלה בידו בשר חזיר על אחת כמה וכמה. כיוצא בדבר אתה אומר: 'ולא ידע ואשם ונשא עונו' - כשהיה רבי עקיבא מגיע לפסוק זה היה בוכה. ומה מי שנתכוין לאכול שומן ועלה בידו חלב אמרה תורה ולא ידע ואשם ונשא עונו מי שנתכוין לאכול חלב ועלה בידו חלב על אחת כמה וכמה".

¹⁰ המדרש שלפנינו מתייחס לאנשים בעלי סמכות כמו שלמה שיש ביכולתם לאכוף את החוק, אך במקום אחר מתייחס ר' יונתן לכל אדם שצריך להוכיח את חברו ולהשפיע עליו לשוב בתשובה: "אמר רבי שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן כל המוכיח את חברו לשם שמים זוכה לחלקו של הקדוש ברוך הוא שנאמר: מוכיח אדם אחרי. ולא עוד אלא שמושכין עליו חוט של חסד שנאמר: 'חן ימצא ממחליק לשון' (תמיד כח ע"א).

¹¹ השווה לדברי רב לעיל (שבת נה ע"ב): "פנחס לא חטא...".

יוכמוהו לא היה מלך אשר שב... מבין המדרש שיאשיהו שב בתשובה על חטא זה והחזיר מכספו לכל בעל דין שהפסיד ממון בעקבות פסיקתו.

המדרש מעביר מסר לשופטים ולדיינים. כל מי שדן חייב להיות מוכשר וראוי לתפקידו. כל העוסק בדיינות ואינו ראוי לכך נחשב גזלן, מכיוון שמוציא מאחד ונותן לשני שלא כדין, ומן הראוי היה שיחזיר מכספו לבעלי הדין בכל המקרים שפסק.

אם ננסה לאפיין את הלקחים שניתן ללמוד מארבע האמרות הללו, נוכל להסיק שבפנינו מדרש העוסק בענייני מוסדות החוק ואנשי החוק. דומה, שניתן לפרש באותו כיוון גם את שתי האמרות הראשונות:

"כל האומר בני עלי חטאו": המדרש מתאר את חטא בני עלי בכך שהשהו את הקנים שהביאו הנשים הבאות להיטהר, ובכך מנעו מהן מלהיות עם בעליהן. חטא זה נחשב להם כאילו שכבו בעצמם עם הנשים. בפנינו שוב מסר לבעלי השררה. ר' יונתן מזהיר כנגד עינוי דין והשהיות בירוקרטיית, הגורמים סבל מיותר לבעלי הדין ולנוקמים לבעלי השררה.

"כל האומר ראובן חטא": במקרא מסופר כי לאחר מות רחל שכב ראובן את בלהה פילגש אביו. מדוע עשה זאת? בבית יעקב התנהל מאבק על הבכורה בין בית רחל לבין בית לאה. הבכור הרשמי היה ראובן שבא מלאה, אך ראובן ראה כיצד יעקב מעדיף את בית רחל דווקא. על רקע מאבק זה ניתן להבין את מעשה ראובן שמחה על העדפת בית רחל ורצה לחזק את מעמדו כבכור.¹² בגלל מעשה זה איבד ראובן את הבכורה.

ר' יונתן דורש שראובן לא חטא. הוא רק בלב את יצועי אביו - מעשה שאין בו עברה, אך היה בו די כדי שראובן יאבד את בכורתו. המאבק על הבכורה הנו סמל למאבק על שלטון ועל משרות, וייתכן אפוא, שהסיטואציה המתוארת במדרש היא של מאבק בין שני אנשים על מינוי לעמדת מנהיגות או לעמדה בכירה אחרת, כאשר אחד הצדדים מתערב בצורה פסולה כדי להשפיע על הבחירה והמינוי. ר' יונתן קובע שדיין או מנהיג העושים מעשה כזה אינם ראויים כלל למשרתם, גם אם המעשה כשלעצמו איננו בגדר חטא, ולכן איבד ראובן את הבכורה.

* * *

מניתוח דרשת "כל האומר" התברר כי שיטתו הספרותית של ר' יונתן במדרשים אלו בנויה על עיקרון ההפתעה וההטעיה. ר' יונתן פותח את מדרשיו בהצהרה המפתיעה את הקורא המכיר את סיפורי המקרא: "כל האומר... אינו אלא טועה". הצהרות אלו בפתחה סותרות את פשט המקראות, ובהמשך המדרש מובנים הפסוקים בצורה אחרת תוך כדי לימוד עיקרון מוסרי. במבנה ספרותי זה משולב גם עיקרון ההטעיה. פתיחת הדרשה מטעה את הקורא להבין בצורה לא נכונה את מטרת המדרש, ורק בהמשך מתברר שמטרת המדרש כפי שהובנה במשפט הפתיחה אינה אלא הטעיה ספרותית, ובאמת חבוי במדרש לקח מוסרי. המטרה האמיתית במדרשיו אלה של ר' יונתן אינה אלא ללמד ולהעביר

¹² מעשה ראובן מזכיר את אבשלום השוכב את פילגשי אביו וכן את אדניהו בן חגית המבקש את אבישג.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

עקרונות מוסריים. תוכם של עקרונות אלו קשור בעיקר למערכת המשפט ולשופטים, אך הוא נוגע גם לכל אדם.

דרשת "כל האומר" מורכבת משש אמרות הבנויות בתבנית ספרותית אחידה והמלמדות עקרונות מוסריים ביחס למערכות המשפט וההנהגה. במרכז דרשת "כל האומר" מופיעה הדרישה למערכות משפט תקינות ולקריטריונים מוסריים גבוהים מן העוסקים בהנהגת הציבור. המדרש אף מעביר מסר כללי יותר והוא, שעברות קלות לכאורה המבוצעות על ידי שופטים ומנהיגים משמעותן מרחיקת לכת והן נחשבות כחמורות שבעברות. על אנשים אלו להיזהר בקלה כבחמורה יותר מאשר כל אדם אחר. אין באמרתיו של ר' יונתן משום הגנה אפולוגטית על גיבורי המקרא,¹³ אלא נעשה כאן שימוש ספרותי בדמויות מקראיות לצורך העברת המסר, תוך שימוש בכלים ספרותיים נוספים - הפתעה והטעייה של הקורא בפתיחת כל אמרה.

מעבר לאסתטיקה ולעניין שמעורר מבנה ספרותי זה אצל הקורא, יתכן שהייתה כאן לר' יונתן כוונה נוספת: למנוע הבנה ויישום לא נכונים של פשט המקראות. יישום פשט המקראות עשוי היה להביא את הלומד למסקנות מעשיות לא נכונות, וזאת רצה ר' יונתן למנוע.

האומר "אינו אלא טועה" - מטעה. האפולוגטיקה לכאורה אינה אלא אמצעי ופרובוקציה להפתעה. זהו החידוש הרטורי של ר' יונתן.

¹³ רבים דנו בשאלה האם חטא דוד, אך לאחר נתוח הסוגיה מתברר כי רבי הוא היחידי הטוען שדוד לא חטא, ובתגובה תוקף אותו רב (יתכן שאף את רבי יש להבין כפי שפירשנו את ר' יונתן). הסוגיה אף כוללת כמה מאמרים של רב יהודה אמר רב התוקפים את דוד, ומצטרפים לשני מאמרים נוספים שלו בסנהדרין: "ארבע מאות ילדים היו לו... והם היו בעלי אגרופין של בית דוד" (כא ע"א), וכן "כל קללות שקילל דוד את יואב נתקיימו בזרעו של דוד..." (מח ע"ב).